

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

*Абдурахмон Мадаминов, Қорақалпоқ давлат
университети “Ўзбек тилишунослиги” кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди*

ИЗУЧЕНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЕ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

*Абдурахмон Мадаминов, Каракалпакский
государственный университет, доцент кафедры узбекского
языкознания, кандидат филологических наук*

LEARNING VOCABULARY IN UZBEK LANGUAGE AND STAGES OF DEVELOPMENT

*Abdurakhmon Madaminov, Karakalpak State University,
Associate Professor of Uzbek Linguistics Department, PhD*

<https://orcid.org/0009-0004-6268-3799>

e-mail:

madaminov.abduraxman@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тилидаги сўз

бирикмаларининг, жадидлар, шўролар ва мустақиллик давридаги тараққиёт босқичлари ўрганилди. Тадқиқотда формал-функционал, систем-структур ва субстанциал йўналишлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлари: сўз бирикмаси, жадидлар, шўролар, мустақиллик даври, турк-француз варианты, формал-функционал, систем-структур, субстанциал таҳлил, нутқий ва лисоний сатҳ, синтактик қолип, валентлик.

Abstract: This article being considered the stages of development of Uzbek language collocations, jadids, shouras and the period of independence. It is also analyzed in formal-functional, system-structure and substantive directions.

Key words: word combination, jadids, shoras, period of independence, Turkish-French variant, formal-functional, system-structural, substantive analysis, speech and linguistic level, syntactic form, valence.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы развития синтаксис словосочетание в узбекском языке, джадидов, советов и периода независимости. Также, анализируется в формально-функциональном, систем-структурном и субстанциональном направлениях.

Ключевые слова: словосочетание, джадиды, советы, период независимости, турецко-французский вариант, формально-функциональный, системно-структурный, субстанциональный анализ, речевой и языковой уровень, синтаксическая форма, валентность.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION).

Асосий синтактик бирликлардан бири ҳисобланган сўз бирикмалари қадимдан тилшуносларимиз диққатини ўзига жалб қилиб келаётган энг долзарб мавзулардан бири саналади. Жаҳон тилшунослигида синтактик бирликларни ўрганиш эрамизгача иккинчи аср охирида мисрлик Аполлоний Дисколнинг “Синтаксис” асарида учрайди [10:Б.5-9].

Кейинчалик бу таълимот жаҳон тилшунослигида такомиллашиб Европада кенг оммалашган. Жумладан, рус тилшунослигида синтактик бирликлар ҳақидаги дастлабки қарашлар М.В.Ломоносовнинг “Российская грамматика” (1757 й.) асарида тилга олинади. Кейинчалик сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги қарашлар Ф.Ф.Фортунатов, Ф.А.Буслаев, А.М.Пешковский, А.А.Потебня, А.Шахматов,

В.П.Сухотин каби олимларнинг асарларида алоҳида синтактик бирликлар эканлиги асослаб берилди. Айниқса, сўз бирикмаларининг формал-функционал йўналишдаги таҳлили академик В.В.Виноградов тадқиқотларида илмий жиҳатдан чуқур ўрганилди [6:Б.96-114]. Собиқ Шўролар даврида бу таълимот барча туркий тилларга жумладан, қозоқ тилига профессор М.Балақаев, татар тилига М.З.Закиев, озарбайжон тилига Ю.Сеидов, қорақалпоқ тилига Н.А.Баскаковлар томонидан татбиқ қилинди ва ўша тилларга назарий жиҳатдан мослаштирилди [15:Б.28-32].

Сўз бирликлари ҳақидаги дастлабки таълимотлар ўзбек тилшунослигига жадид маърифатпарварлари томонидан олиб кирилди ва назарий томондан мослаштирилди. Синтактик бирликлар ҳақидаги қарашлар А.Фитратнинг “Нахв” (Синтаксис) асарида атрофлича ёритилди [7: Б.7]. Натижада ўзбек тили грамматикасининг морфология ва синтаксис соҳаларининг тамал тошлари қўйилди. Булардан ташқари, М.М.Фахриддиновнинг “Туркча қоида” (1913й), Элбекнинг “Битик йўллари” (1919й), “Ёзув йўллари (1921й), Мунаввар Қори, Қаюм Рамазон, Шорасул Зунуннинг “Ўзбек тили сабоғи” (1925й) каби тадқиқотларда ўзбек тилшунослигининг назарий-методик томонлари ҳам алоҳида ўрганила бошлади [7:Б.27]. Бахтга қарши жадид маърифатпарварларининг бу саъйи ҳаракатлари кўпга чўзилмади, улар қатағон қурбонларига айландилар.

Кейинчалик илк шўролар даврида формал-функционал йўналишдаги ўзбек тилшунослиги рус тюрколог олимлари томонидан давом эттирилди. Жумладан, ўзбек тили синтаксиси йўналиши профессор А.Н.Кононов, С.Н.Иванов, Н.А.Баскаков каби тилшунослар томонидан кенг ўрганилди. Айниқса, бу соҳада профессор А.Ғуломов, Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова, А.Сафаев каби ўзбек тилшуносларининг илмий қарашлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди [15:Б.26-32]. Умуман, ўзбек тилшунослигининг шаклланиш босқичларини қуйидаги даврларга ажратиш ўрганиш лозим: а) жадидлар даври; б) шўролар даври; в) мустақиллик даври.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ MATERIALS AND METHOD).

Жадидлар даврида А.Фитрат томонидан илк бор ўзбек тили грамматикасининг “Сарф” (Морфология) ва “Нахв” (Синтаксис) соҳалари алоҳида яратилди [7]. Аниқроғи ўзбек тилининг илмий грамматикаси XX асрнинг 20-30-йиллари алоҳида фан сифатида шакллана бошлади. Чунки, ўша даврда Марказий Осиё зиёлилари ўртасида миллий ўзликни англаш, ўзбек тили грамматикасини яратиш ҳаракати бошланган эди. Бу ҳаракатнинг яловбардорлари сифатида жадидлар майдонга чиқдилар. Улар формал тилшуносликнинг турк-француз варианты асосида ўзбек тили грамматикасини яратишга, тилимизни ёт унсурлардан тозалаш ва имло қоидаларини ишлаб чиқишга бел боғладилар. Маълумки, А. Фитрат “Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба” ва “Нахв” асарларида ўзбек тили синтаксисининг назарий томонларини яратишда мантикий йўналишдан боради. У “бир фикр, бир ўй англатувчи сўз кўшумини гап” деб номлайди. Гапнинг тугалланган, сўзнинг кесилган жойини эса “кесим” деб кўрсатади. Кесим кўшилиши билан “сўз кўшуми” гапга айланиши асослаб берилди. “Кесим ким ёки нима тўғрисида айтилган бўлса, бу бўлак эга эканлиги” алоҳида кўрсатиб берилди [18:Б.155-165]. Бу ҳақида профессор А.Нурманов “Ҳали ўзбек тили синтаксисининг мундарижаси белгиланмаган, синтактик тушунчаларни ифодаловчи атамалар тизими изга солинмаган бир даврда мазкур асарнинг вужудга келиши ўзбек тилшунослиги тарихи учун катта воқеа бўлди”, -деб алоҳида таъкидлаган эди [18:Б.155]. Ҳақиқатан ҳам профессор А.Фитратнинг синтактик бирликларнинг назарий томонлари қарашлари ҳозирги ўзбек адабий тилининг сўз бирикмалари синтаксисини илмий йўналишда ўрганишда муҳим манба сифатида фойдаланилиб келмоқда. Жумладан, у қўллаган *келишганлик [мослашув]*, *сўз уюшмаси [сўз тизмаси]*, *сўз қўшуми [сўз бирикмаси]*, *битилув*, *бошқарув*, *содда*, *қўшма* каби атамалар ҳозир ҳам қисман ўзгарган холос.

Илк шўролар даврининг иккинчи босқичи профессор А.Ғуломовнинг ўзбек тили синтаксисини формал-функционал йўналишда

илмий тадқиқ қилиши билан бошланади. Кейинчалик бу соҳада профессор С.Н.Иванов, А.Н.Кононов, Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдурахманов, М.Асқарова, М.Шарипов, Х.Комиловалар илмий қарашлари билан бойитилди. Айниқса, профессор А.Ғуломовнинг синтаксиси бўйича олиб борган тадқиқотларида сўз бирикмаларининг табиати, сўзларнинг ўзаро синтактик алоқа ва муносабатлари билан боғлиқ томонлари алоҳида ўрганилди [15]. Кейинчалик ўтган асрнинг 60-80-йилларига келиб бу соҳа қатор илмий тадқиқотлар билан бойиди. Жумладан, А.А.Коклянова томонидан ўзбек тилида мослашув меъёрлари, Х.Холиёров отли сўз бирикмаларининг ўзига хос томонларини, Ф.Иброҳимова от бошқаруви тизимини, Б.Тўйчибаев от бирикмалари синонимикасини, А.Мадаминов предикатив моделдаги мураккаб сўз бирикмалари юзасидан номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар ва М.К.Шарипов, А.Бердалиев, С.Назароваларнинг монографияларида синтактик қонуниятлари алоҳида ўрганилди [2;5;8;12:13;15:16]. Мазкур тадқиқотларда сўз бирикмалари формал йўналишда шаклий ва мазмуний томонлардан чуқур таҳлил қилинди.

НАТИЖАЛАР

(РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Илк жадидлар даврида сўз бирикмаларининг тамал тошлари қўйилди. Натижада, сўз бирикмаларининг назарий атамалари яратилди. Собиқ шўролар даврида ўзбек тилшунослиги формал-функционал йўналишида назарий жиҳатдан такомиллаштирилди. Мустақиллик даврида систем таҳлил ва субстанциал тилшунослик асосида сўз бирикмалари шаклий, мазмуний, ва прагматик томондан кенг ёритилди.

МУҲОКАМА

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION) Анъанавий формал-функционал тилшунослик бевосита кузатишда берилган синтактик бирликларни, нутқий ҳосилани ўрганган бўлса, Мустақилликдан кейин мазмуний ёндашувга кенг йўл очилди. XX асрнинг 80-йилларидан эътиборан ўзбек тилшунослигида профессор Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, Ш.Раҳматуллаев, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов ва бошқалар мазмуний ёндашувга асосланган систем-структур йўналишга катта эътибор бердилар

[15;18]. Натижада, систем таҳлил усуллари дастлаб лексик бирликлар, кейинчалик лисоний ва нутқий бирликлар кенг ўрганила бошланди. Формал тилшуносликда асосий эътибор грамматикани ўрганишга қаратилганлиги боис нутқий бирликлар эътибордан чеккада қолиб келмоқда эди. Бу йўналиш Прага тилшунослиги мактабининг машҳур тилшунослари қарашлари билан тўлдирилди. Чунки, бирликлари парадигматик, нутқ бирликлари эса синтагматик муносабатларда яшайди. Ғ.де Соссюр таълимотига кўра, ҳар қандай лисоний бирлик синтагматика ва парадигматика камровида бўлади. Нутқдан холи бўлган тил бирликлари киши хотирасида турли-туман систем муносабатларда яшайди ва бу систем муносабатларни ташкил этувчилар орасидаги боғланиш парадигматик боғланиш ҳисобланади. СБлари парадигматик муносабатлари ҳақида дастлабки фикрлар профессор Н.Маҳмудов, А.Нурмоновларнинг “Ўзбек тилининг назарий грамматикаси”[16] ва профессор Ҳ.Неъматов, А.Бердалиев Р.Сайфуллаева, Б.Менглиев ва бошқалар томонидан яратилган дарслик ва қўлланмаларда чуқур ўрганилди [5;11;18]. Ўзбек тилида сўз бирикмаларининг лисоний қурилишида парадигматик муносабатлар С.А.Назарованинг “Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда” рисоласида алоҳида баён қилинади [17]. СБлари нутқий ҳодиса ҳисобланиб, нутққа тайёр ҳолда эмас, нутқ жараёнида кириб келади. Лисоний ҳодиса сифатида эса бир нечта лисоний синтактик қолипларда намоён бўлади. Уларнинг синтактик валентлик назарияси қонуниятлари асосида амалга ошиши ва лисоний синтактик қолиплари проф. Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, Б.Менглиев, М.Қурбоноваларнинг илмий тадқиқотларида алоҳида ўрганилди [11:Б.307]. Синтактик бирликларни систем-структур йўналишда ўрганиш тилни тизим сифатида бир бутун ҳолда ўрганишдан иборатдир. Бу йўналишнинг асосий усули синтез, анъанавий тилшуносликнинг ўрганиш усули эса анализ ҳисобланади. Систем тилшуносликнинг асосий ютуғи шундаки, тил ва нутқ бирликлари бир-биридан фарқланиб, уларнинг ўзига хос қонуниятлари очиб берилади. Сўз бирикмалари синтаксиси масаласи ҳозиргача ўзбек тилшунослигида

асосан, шаклий томондан кенг ёритилган бўлиб, тилни тизим сифатида ўрганиш натижасида уларнинг нутқий ва лисоний томонларини алоҳида тадқиқ қилиш зарурати пайдо бўлди. Ҳатто ўзбек тилининг назарий грамматикасида синтактик бирликларни формал [шаклий] ва семантик [мазмуний] жиҳатлардан ташқари прагматик томонидан тадқиқ этиш муҳим эканлиги кўрсатилади [11:Б.300]. Чунки ахборотни тўғри қабул қилиш учун сўзловчининг тил ҳақидаги билимларидан ташқари тингловчининг олам ҳақидаги билимлари, нутқ жараёнидаги иштирокчиларнинг руҳияти ҳақидаги тасаввур ва бошқа тағбилимларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак. Сабаби, сўзловчи ва тингловчилар ахборотни тўғри қабул қилиши учун юқоридаги билимларнинг барчаси баб-баравар хизмат қилади. Масалан: *Ўқитувчи талаб қилган бадий асарларни ўқиб бўлдик* жумласи анъанавий тилшуносликда формал томондан шаклан содда, мазмунан эса дарак гап ҳисобланади. Аслида ўқитувчи қайси асарни талаб қилганлиги, қандай бадий асар эканлиги, номи, қачонгача ўқиб бўлиши кераклиги каби гапнинг ботиний томонлари бизга номаълум. Аммо ахборот берувчи билан ахборотни қабул қилувчи шахсларга бу аввалдан маълум. Гапдан англашилаётган бундай яширин ҳолатлар тағмаъно-пресуппозиция билан боғлиқ бўлади. Демак, синтактик бирликлар табиатини тўла англаш учун синтактика (шакл), семантика (маъно)дан ташқари прагматика ҳам қўшилиши талаб қилинади. Чунки синтактик бирикмалар табиати тўла очиб берилмаса жумладан англашилган маъно тўла очилмаслиги мумкин. Ҳозир ўзбек тилшунослигида мавжуд субстанциал йўналишдаги тадқиқотларда синтактик бирликларнинг нутқий ва лисоний сатҳлардан ташқари прагматик томонларига ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Маълумки, гапда сўзлар шаклий, мазмуний, жойлашув омиллари асосида бирикадилар, аммо уларнинг моҳияти прагматик, нутқ вазияти билан ҳам боғлиқ бўлади. Мана шу томонларини эътиборга олган ҳолда тилга ижтимоий ҳодиса сифатидаги бирлик тарзида тил бирликлари; лисонга мансуб, яъни миядаги тил хотираси қисмида мавжуд бирликларга нисбатан лисоний

бирликлар; унинг нутқда қатнашадиган ҳолатига нутқий бирлик деб қаралади. Ҳар бир кишининг миядаги тил хотираси қисмида лисоний бирликлар рамзларидан ва улардан фойдаланиш қоидаларидан иборат маълумот мавжуд бўлиб, киши ўз эҳтиёжига мос ҳолда шу неъматлардан фойдаланиб нутқ яратади. Демак, лисоний синтактик бирликлар умумий бўлиб, улардан фойдаланиш, таъсирчан ва ибратли нутқ яратиш эса кишининг қобилиятига боғлиқ бўлади. Мана шу жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда Алишер Навоий ўзининг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида сўзни гўё дурга ўхшатади. Дурнинг жойлашиш ўрни денгиз туби бўлса, сўзнинг жойлашиш ўрни кўнгилдир, дейди. Худди дурлар ғаввос ёрдамида денгиз қаъридан ташқарига чиқариб жилвалантирилгани каби инсон ҳам ўз кўнгил тўрида имконият тарзда ётган сўзни нутқига чиқариб ғаввос каби жилвалантира олишлари лозим, деб алоҳида таъкидлайди [15:Б.50]. Демак, ҳозиргача тил ва нутқнинг фарқини немис олими Вилгельм Гумбольддан бошланган ва кейинчалик уни давом эттирган швейцариялик олим Ф.де Соссюрдан V аср аввал бобомиз Алишер Навоий аниқлаган экан, деган хулосага келамиз [18: Б.79-81]. Лекин бизга Собиқ шўролар даврида Прага тилшунослиги мактаби қарашларини ўрганишни чеклаб қўйган эди. Мустақиллик туфайли систем-структур йўналишни ўрганишга кенг йўл очилди ва субстанциал тилшунослик натижасида синтактик бирликлар, лисоний бирликлар қолиплари аниқланди. Шунингдек, СБлари ва гап нутқий синтактик бирлик сифатида нутқда қўлланадиган, сезги аъзоларига таъсир қиладиган, ўқиш, ёзиш, айтиш, эшитиш мумкин бўлган синтактик бирликлар сифатида таҳлил қилина бошлади. Лисоний синтактик бирлик эса СБси ва гап ҳосил қилувчи қолиплардан иборат экан.

ХУЛОСА

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Хуллас, ўзбек тилшунослигида сўз бирикмаларини ўрганиш юқоридаги учта даврни ўз ичига олиб, дастлаб жадидлар томонидан асос солинган. Кейинчалик шўролар даврида назарий жиҳатдан такомиллашиб, асосий синтактик бирлик сифатида чуқур таҳлил қилинади. Мустақиллик

туфайли уларнинг шаклий, мазмуний ва прагматик томонлари кенг ёритилди.

**АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Абдуллаев Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлақларининг ажралмас синтактик конструкциялар билан ифодаланиши. Филол. фан. номз.дисс... автореф., Бухоро-Самарқанд,1969.
2. Абдуллаев Ф. Ибрагимова Ф. Ўзбек тилида бошқарув. -Тошкент. “Ўқитувчи нашриёти”, 1982.138 б.
3. Аскарова М. Предикатив муносабатли мураккаб сўз бирикмаларининг айрим хусусиятлари. Низомий номидаги ТДПИ тўплами. 1982.
4. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М:Наука, 1975.278 б.
5. Бердалиев А. Ўзбек тили синтактик парадигматикаси асослари. -Тошкент, 1991.
6. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Изб.труд. М. Наука. 1975.558б.
7. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Нахв, 4-босма. Ўздавнашр, Самарқанд-Тошкент,1930.
8. Камилова Х. Гапда сўзларнинг боғланиши. - Тошкент, 1955.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.-М-Л.,1960.
10. Петровский Н.С.Сочетания слов в египетском языке –М.:Наука, 1970.315б.
11. Сайфуллаева.Р.Р.,Менглиев. Б.Р. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили-Тошкент: Фан ва технологиялар. 2010.
12. Тўйчибаев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика (от бирикмалар асосида). –Тошкент: Фан,1988.89 б.
13. Шарипов М.К. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмалари синтаксиси масалалари. -Тошкент: Фан,1978.90 б.
14. Ўзбек тили грамматикаси.2 -қисм, синтаксис -Тошкент,1976.559 б.
15. Мадаминов А. Сўз бирикмалари синтаксисини ўрганишнинг тараққиёт босқичлари: Poyntax exclusive - Тошкент,2021.147 б.
16. Махмудов Н. Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент,1995.232 б.
17. Назарова С. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда – Тошкент: Фан, 2015.211 б.
18. Нурманов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи –Тошкент: Ўзбекистон, 2002.128 б.
19. Нурманов А., Махмудов Н.Ахмедов А. Солихўжаева С.Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992. 291 б.

